

Мар'яна Нікітенко

ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ ХРЕСТА У САКРАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ПЕЧЕР КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ

THE EMBODIMENT OF IDEA OF THE CROSS IN SACRED SPACE OF KYIV LAVRA'S CAVES

DOI: 10.58407/litopis.250308

© М. Нікітенко, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

У статті доводиться, що ідейну та конструктивну основу печер Київської лаври утворив просторовий хрест, що його співвідносили із Хрестом Спасителя. На прикладі середньовічних уявлень про географічний простір показано, як ідею Хреста сприймали за Середньовіччя та чому вона була важливою і актуальною для преподобних Отців, котрі створювали печери. Щодо цього бачення проведено ідейно-образну паралель між печерами Київської лаври та її головним храмом – Великою Печерською церквою чи Успенським собором.

Ключові слова: печери, Києво-Печерська лавра, храм, хрест, сакральний простір, світ, Успенський собор, монастир, пояс, варяг, Шимон, Єрусалим, Середньовіччя, Розп'яття, Чин на заснування храму, Ісус Христос, Ебсторфська карта, Херефордська карта.

The article proves that the conceptual and constructive basis of caves of Kyiv lavra was formed by a spatial cross. It is shown how this idea was perceived in the Middle Ages and why it was important and relevant for Reverend Fathers who created caves. Regarding this vision, an ideological parallel was drawn between caves of the Kyiv lavra and its main temple – the Great Cave church or Uspensky cathedral.

Key words: caves, Kyiv-Pechersk lavra, temple, cross, sacred space, world, Uspensky cathedral, monastery, belt, Varangian, Shimon, Jerusalem, Middle Ages, Crucifixion, Act on the foundation of the temple, Jesus Christ, Ebstorf's map, Hereford map.

У наших попередніх працях ми всіляко доводили, що печери Київської лаври розбудовували за принципом створення християнського храму¹. Середньовічне усвідомлення печер храмом відкриває шлях до розкриття інших їх глибоких ідейних змістів, що вплинули на конструкцію і планову структуру знаменитих підземель. Передусім наголосимо, що в основі сакрального простору печер, як і в основі будь-якого християнського храму, лежить хрест. Ідея хреста, як твірної основи храму, була «закодована» в «Києво-Печерському патерику» – у «Слові» про створення Великої Печерської церкви. Ця тема детально розглянута в нашій монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги»².

Щоб не повторювати весь викладений у згаданій книзі матеріал, акцентуємо лише на деяких важливих моментах. Ідейною та духовною наступницею печер була Велика Печерська церква чи Успенський собор Києво-Печерської лаври. У Києво-Печерському монастирі велике значення набула легенда про створення цього храму. Згідно із нею, навіть розміри Успенського собору були священними, адже їх здійснили сакральним предметом – золотим поясом варяга Шимона, що прикрашав монументальне Розп'яття Ісуса Христа на батьківщині Шимона – у Скандинавії³. Як доведено дослідниками, пояс мав довжину в 4 римських фути (118 см)⁴.

¹ Нікітенко М. Печери Київської лаври як храм. *Academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/107306165/Печери_Київської_лаври_як_храм.

² Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння – освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ, 2022. С. 239–257, 428–434, 435–446, 466–481.

³ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Київ, 1991. С. 3.

⁴ Афанасьев К. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. Москва, 1961. С. 289. Поясові варяга Шимона присвячена наша стаття: Нікітенко М. Золотий пояс варяга Шимона – реліквія Києво-Печерського монастиря. *Academia.edu*. URL: https://www.academia.edu/79382560/Золотий_пояс_варяга_Шимона_реліквія_Києво_Печерського_монастиря.

До того ж число «4», як найважливіша і «прихована» сакральна складова поясу Шимона, мало багатогранні символічні змісти. Воно символізувало передусім *чотириконецний хрест*. Як вважали за Середньовіччя, хрест лежить в основі світобудови, образом якої є християнський храм узагалі й Успенський собор зокрема. У давній службі Воздвиженню Хреста, що зберіглася в давньоруській Мінеї XII ст., йдеться: «Четвероконачный мир ныне освящается, когда возносится Твой четвероконачный крест, Христе Боже наш»⁵. Тож, як ми припускали раніше, саме хрест був головним «символічним еквівалентом» золотого поясу варяга Шимона, покладеного в основу сакральних вимірів Великої Печерської церкви.

Щодо цього важливе значення мав сам «порядок вимірів» Успенського собору поясом Шимона: спочатку міряли ширину, тоді – довжину і, нарешті – висоту храму. До того ж ширина (20 поясів) + довжина (30 поясів) дорівнювали висоті Успенського храму (50 поясів). А в давній службі Воздвиженню Хреста читаємо: «О преславное чудо! *Широта креста и долгота равна небесам*. И Божественною благодатью освящаются концы земли. Ибо им побеждаются варварские народы, ибо им утверждается вера – божественная *лестница*, по которой восходим на небеса, вознося в песнях Христа Бога» (виділено нами – М.Н.)⁶. Як бачимо, у службі йдеться, що ширина і довжина хреста (цієї «Божественної ліствиці») дорівнює небесам. Небеса ж усвідомлювали як висоту Великої Печерської церкви (50 поясів), яка відповідала сумі її ширини (20 поясів) і довжини (30 поясів)⁷. Відтак весь сакральний простір головного храму Києво-Печерської обителі співвідносили із величним просторовим хрестом.

Саме печери сприймали тим «наріжним каменем», на якому збудовано весь монастир, зокрема й Успенський собор. Відтак печери були «відправною точкою» процесу створення сакрального простору Успенського собору, сутнісну основу котрого, як і сутнісну основу печер, утворив хрест.

Натомість на зведених планах печер Київської лаври – Варязьких, Дальніх і Близьких розгледіти просторовий хрест дуже важко. Для того, щоб усвідомити, чому і в який спосіб топографію печер було структуровано як хрест, необхідно звернутися передусім до середньовічних уявлень про географічний простір. Точкою відліку середньовічної географії був Єрусалим, який в Апокаліпсисі є символом містичної Церкви і центральним пунктом місцевих очікувань. Водночас середньовічні мапи мали чітко виражену структуру хреста, на перетині гілок і в центрі якого – Єрусалим⁸. Цікаво, що цю думку яскраво ілюструє хрестовокупольний візантійський храм: на перетині просторового хреста його склепіння височить купол, що символізує Небесний Єрусалим.

Важливо, що світ за Середньовіччя уявляли як храм, і навпаки – храм уособлював світ, що має чотири «сторони» і є образом чотириконецного хреста. Надсвітлові події Священної історії – Пришестя у світ Ісуса Христа (Боговтілення) – Церква називає кенозисом, себто умаленням Бога й уподібнює його до Розп'яття Спасителя на Хресті. Так само, акт Творіння Богом світу, образом якого є храм, Церква асоціює з Боговтіленням і з Хресною Жертвою Спасителя. Саме тому в основі Всесвіту, як і в основі будь-якого християнського храму (=печер Київської лаври), згідно з давніми уявленнями, лежить хрест.

Ці ідеї чудово ілюструють середньовічні карти, котрим у давнину надавали глибокого сакрального значення. У Західній Європі карти виготовляли в монастирях і розміщували у вівтарній частині міських соборів, кафоліконах монастирів і в рукописах, особливо у псалтирях (тому вони отримали назву «псалтирні карти»). Хоча в Русі західноєвропейські карти з'явилися в XII ст., картина світу в очах наших співвітчизників була такою ж, як і у людей Західної Європи, оскільки її було засновано на загальновідомих біблійних уявленнях про світобудову. Біблія ж за Середньовіччя була своєрідним «мірилом істини». Тож тодішні карти виконували таку ж роль, як ікони та фресковий живопис.

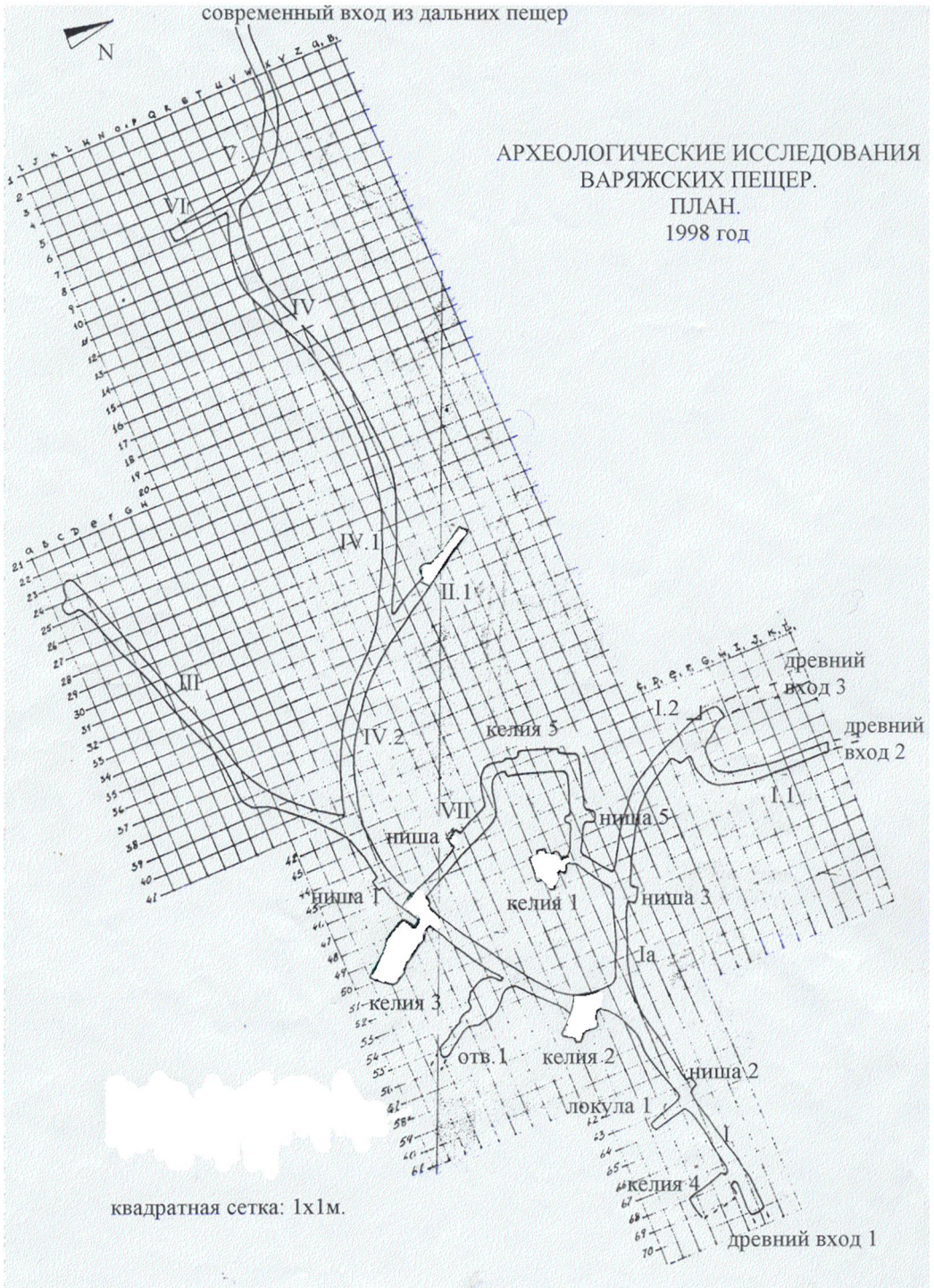
(Іл. 4) Основні структурні середньовічні описи Землі сформували карту так званого «Т–О» типу зі східною орієнтацією. Такі карти, на відміну від зональних мап, були найбільш поширені за Середньовіччя. Фігура «Т» була вписана в Ойкумену «О». Верхня, східна частина мапи, що означала Азію, була відділена горизонталлю (ріками Танаїсом і Нилом; морями: Чорним, Азовським, Егейським і Пропонтидою). Європу на мапі зображали ліворуч. Вона була відділена Середземним морем від Африки, що містилася на мапі

⁵ Служба Воздвиженню Креста Косьмы Маюмского / Подготовка текста, перевод и комментарии Т.В. Ткачевой. *Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского дома) РАН*. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2179>.

⁶ Там само.

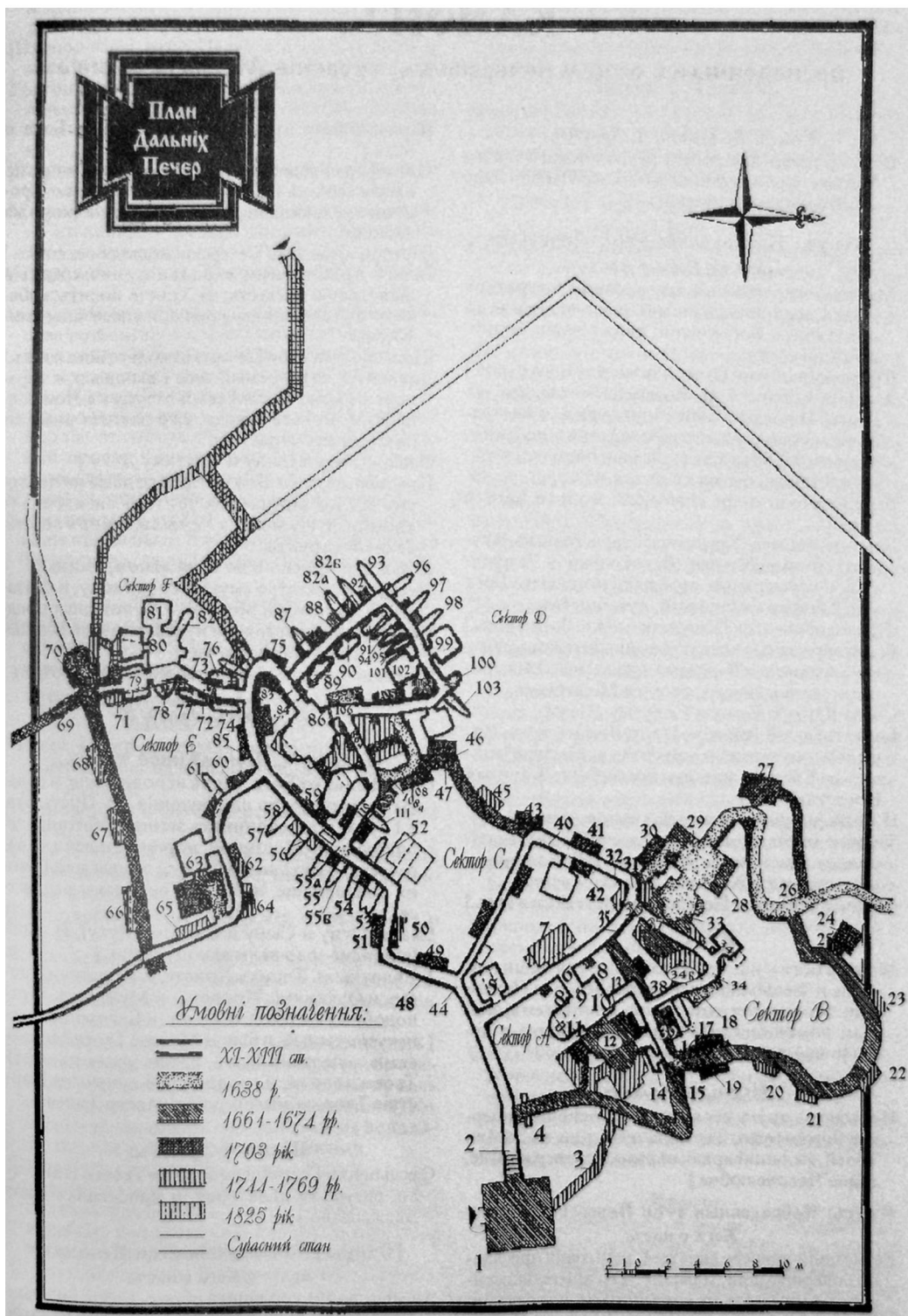
⁷ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омegi... С. 252–253.

⁸ Подосинов А. «Это Иерусалим! Я поставлю его среди народов...». О месте Иерусалима на средневековых картах. *Новые Иерусалимы. Иеротопия сакральных пространств*. Москва, 2009. С. 11–34.

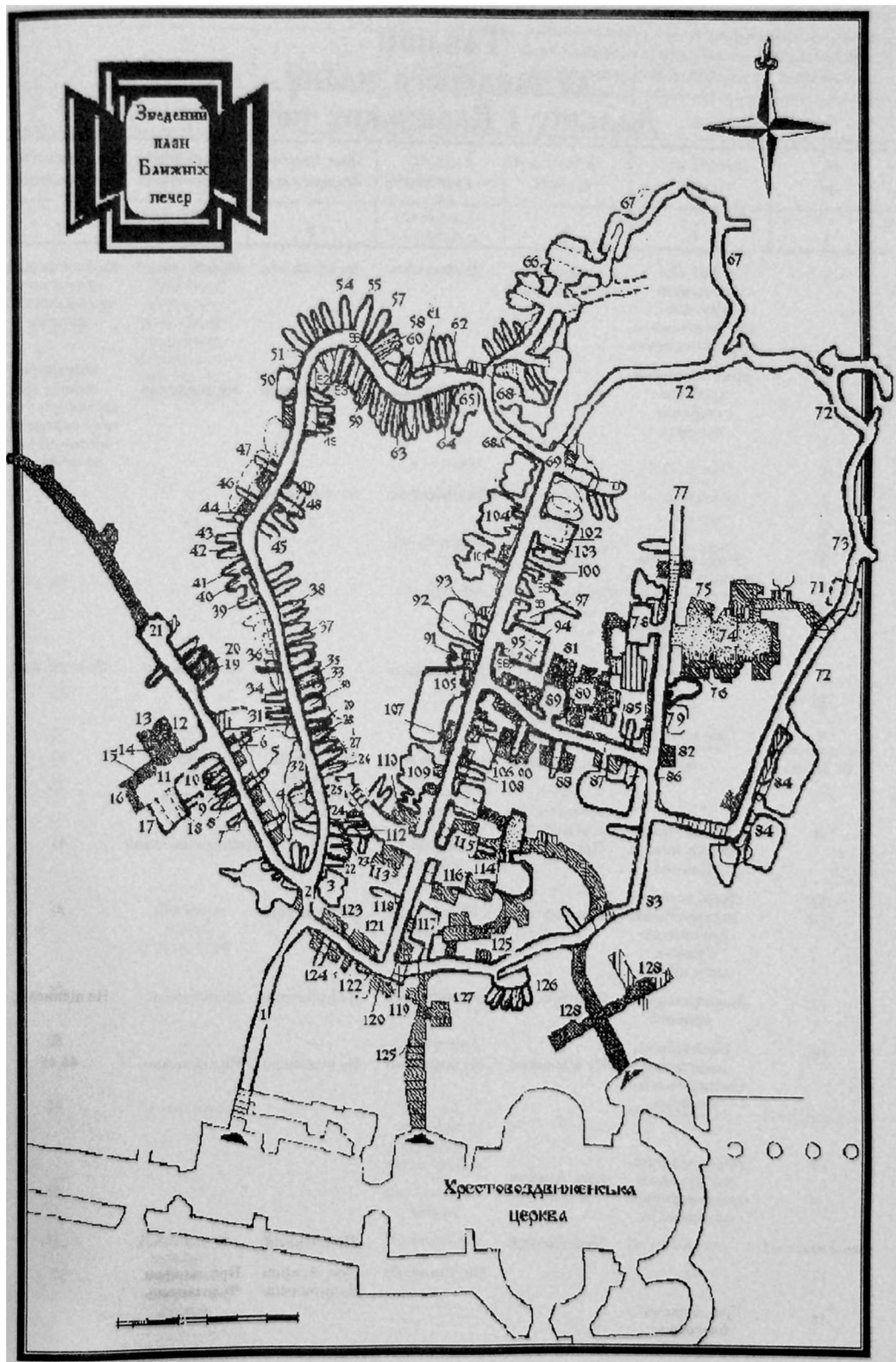
праворуч. Ойкумену омивав зі всіх боків океан. Дуже часто на мапах «Т-О» типу основні частини залюдненого світу названі іменами трьох Ноевих синів: Сима (Азія), Хама (Африка), Яфета (Європа). Земне коло – це дзеркало, в якому відбито хід всесвітньої історії, а знак «Т» інтерпретовано середньовічними авторами як Хрест Розп'яття чи як «світ, на який чекає загиньбель»⁹.

⁹ Kupfer M. Medieval World Maps: Embedded Images interpretive frames. *Word and Images*. 1994. V. 10. P. 265.

Зведений план Дальніх печер Києво-Печерської лаври.

Із XI ст. у центрі карти почали зображати Єрусалим, оскільки «Господь поставив його в центрі землі». У середині знаменитої Ебсторфської карти (3580 x 3560 мм), створеної у Нижній Саксонії в середині XIII ст., зображено священний град Єрусалим, сцену Воскресіння і супровідну легенду: «Єрусалим – найсвятіша столиця Юдеї... Це найбільш славетне місто є голова всьому світові, оскільки в Єрусалимі здійснилося спасіння роду люд-

Зведений план Ближніх печер Києво-Печерської лаври.

ського смертю і воскресінням Господа, за словами співця псалмів: “Цар мій довіку”. У великому цьому граді є Гріб Господній, куди прагне у своєму благочесті весь світ”¹⁰. На Херефордській карті (близько 1290 р.), створеної Ричардом Хальдингамським і Лаффордським, Єрусалим також посідає центральне місце, а над Єрусалимом зображено сцену Розп’яття у вигляді своєрідної «компасної рози». Традиція розміщення Єрусалима в центрі залюдненого світу була настільки стійкою, що ми бачимо зображення Священного Града в центрі мапи, котру виготовив у 1582 р. у Магдебурзі майстер Генріх Бунтінг¹¹.

Середньовічна карта Землі
Т–О типу. XII ст.

Сторони світу на середньовічних картах мали різне ціннісне значення. На сході зображали Рай (дуже часто з мініатюрами Адама і Єви), а також історії чотирьох райських річок. Наприклад, на карті XII ст., яка є коментарем до книги Беата Лієбанського «про кінець часів і кінець земель» із Амброзіанської бібліотеки Мілана¹², на сході (мапа має традиційну східну орієнтацію), у рамці показані джерела райських рік, які витікають із центру на чотири боки, і це має вигляд Андріївського хреста. Усі ці карти унаочнюють середньовічні уявлення про світ, згідно з якими Ісус Христос – це мікрокосм і, водночас, макрокосм. Концентрація уваги

картографа на Христі в класичному Середньовіччі досягає свого апогею: світ представлений у вигляді Самого Спасителя на Ебсторфській карті. У такий спосіб, відповідно до уявлень середньовічних людей, Ойкумена і Тіло Христове складають одне ціле – голова на сході, руки – на півночі та на півдні, ноги Христа «спираються» на захід, **основою земного простору є хрест**. Так само хрест є основою християнського храму, котрий є образом не лише земного світу, а й Тілом Христа. З огляду на це хрест мав бути змістовною основою сакрального простору печер, котрі розбудовували як храм чи як просторову ікону Спасителя.

Симптоматично, що в середньовічному світосприйнятті, зокрема і в давньоруському, сам Єрусалим, що є в центрі просторового хреста світу, також має планову структуру хреста. Зокрема ігумен Даниїл, який відвідав Святий Град на початку XII ст., записав: «Єрусалим же – це велике та міцне місто; стіни його дорівнюють одна одній; збудований він по чотирьох кутах у формі хреста»¹³. Мандрівник XVI ст. Трифон Коробейников повідомляє: «Місто Єрусалим стоїть на схід на горі Сіон, хрестоподібно на чотири кути...»¹⁴.

Цікаво, що насправді дуже важко розгледіти просторовий хрест у плануванні Єрусалима. За спостереженням Р. Гаряєва, якщо уважніше придивитися до вулиць святого міста, то в їх мережі можна побачити дуже приблизну, ламану, неправильну, ледве визначену хрестоподібну схему основних осей-магістралей: із півночі на південь – від Дамаських воріт до Сіонських та зі сходу на захід – від Золотих воріт до Давидових. Ця хрестоподібність Єрусалима є дуже уявною, проте, на думку дослідника, причини, що спонукали людей так добре «бачити», відчувати образи і контури своїх міст, приховані в особливостях їхнього світосприйняття. Воно було не таким предметним, «реалістичним», як сприйняття світу сучасною людиною, натомість «вирізнялося сильною сакралізованістю, багатством змістів, ідеями про вищі духовні цінності»¹⁵.

¹⁰ Harvey P. *Mapra Mundi: The Hereford world map*. Toronto, 1999. P. 31. Мапа була найбільшою з відомих у світі. Вона загинула у 1943 р. під час налетів авіації союзників на Ганновер, де зберігалася у Historischer Verein Niedersachsen. Залишилися репродукції, зроблені наприкінці XIX ст. Ця мапа світу із східною орієнтацією складалася з 30 частин пергамену. У земному колі містилося близько 1600 легенд; на полях мапи фігурували додаткові легенди.

¹¹ Cartes Anciennes. *Antique Maps*. Paris, 1999. P. 13. Мапа зберігається у Bibliotheque nationale de France, Reserve des Livres rares, Res. Fol 0-2 f 972.

¹² Milan, Bib. Ambrosiana. Ms. F. 105. SUP, fol. 71 v-72; див. репродукцію до statuti Chocheyros J. *Fin des terres et fin des temps d' Hesychus (V-e siecle) a Beatus (VIII – siecle)*. The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages. Leuven, 1988. P. 80–81.

¹³ Хождение игумена Даниила. *Памятники литературы Древней Руси. XII в.* Москва, 1980. С. 49.

¹⁴ Путешествие в Иерусалим, Египет и к Синайской горе, в 1583 году Трифона Коробейникова. Москва, 1854. С. 13.

¹⁵ Гаряев Р. Проектировался ли русский средневековый город? *Российский ежегодник*. Москва, 1989. Вып. 1. С. 124.

Ебсторфська карта. XIII ст.

Як переконливо довів Р. Гаряєв, в основі планової структури давньоруських міст, котрі уподібнювали Єрусалимові, також лежав хрест¹⁶. Учений вивчав сакральну топографію Давнього Суздаля, який до наших часів зберіг основи своєї середньовічної структури. Р. Гаряєв зробив цікаве спостереження щодо розміщення Давнього Суздаля: він розбудований на перетині двох доріг – із Ростова у Володимир (північ–південь) та із Москви до Мурому (захід–схід). Але й саме місто структуровано як хрест, і цей феномен отримав високе ідейно-сміслові значення. Дослідник звернув увагу на те, що так само, як у Києві, «місто Володимира» і «місто Ярослава» мали четверо воріт і, імовірно, хрестоподібний план, у Суздалі «місто Володимира» мало четверо воріт, «місто Всеволода» також було хрестоподібне. Однак у Суздалі гігантський контур визначив хрест не тільки як загальнохристиянський символ, а був відображенням хреста, що лежав в основі планової структури Єрусалима. Смісловий перегук мають присвяти та розміщення храмів обох міст. Наприклад, у Єрусалимі в центрі міста і його планувального хреста є храм Воскресіння Христового, і в Суздалі в центрі міста та його просторового хреста було зведено храм Воскресіння Христа. І в Єрусалимі, і в Суздалі цей храм є головною святинією міста¹⁷.

Важливо зазначити, що хрест лежав в основі процвітаючої давньої прочан по Святій Землі. Якщо ми на мапі Палестини візьмемо всі крайні точки Святої Землі, які відвідували прочани: Яффу, Йордан, Хеврон, Тиверіаду, – і з'єднаємо їх прямими лініями, які відповідають шляхові прочан, то отримаємо витягнутий на північ хрест, який начебто простягається

¹⁶ Гаряєв Р. Проектировался ли русский средневековый город? С. 111–132.

¹⁷ Там само. С. 122–123.

над всією Святою Землею¹⁸. Тож Єрусалим і Палестину уявляли серцевиною хреста – Космічною горою, світовим центром, крізь який проходить світова вісь. Центр землі – Святу Гору – Палестину вважали місцем переходу із одного плану буття (земного) в інший (Небесний) – місцем спілкування з Богом. Досягнення Палестини, яким було, наприклад, паломництво, а в духовному сенсі – подвижництво, ототожнювали зі сходженням на Святу Гору, із поступом людини до найвищого духовного стану – до обоження.

Отже, хрест, згідно з уявленнями середньовічних християн, формував усі просторові структури світу. Уважали, що створений Богом світ має структуру хреста. У центрі цього світу – Свята Земля, що також структурована як хрест. У центрі Святої Землі – хрестоподібний Єрусалим. А в центрі Єрусалима – найбільша святиня християнського світу – Гроб Господній – прообраз християнського храму.

Симптоматично, що в середньовічній свідомості Гроб Господній і зведений навколо нього храмовий комплекс зі всіма його давніми і новими деталями, сприймали не просто як архітектурні споруди, а як одну величезну багаточасову реліквію, яку зіставляли з Животворчим Хрестом. За Середньовіччя саму ідею Гробу Господнього втілювало зображення Животворчого Хреста, що «виростає» із Святої Гори – Голгофи. Як ми всіляко намагалися показати в попередніх працях, саме Гроб Господній був найпершим і головним сакральним взірцем для печер Київської лаври – «Святої Гори»¹⁹. Це означає, що планова структура печер Київської лаври – цієї Святої Гори, фактично уособлювала хрест, зокрема й тому, що печери співвідносили із Гробом Господнім.

Важливо розібратися також, у який спосіб було утворено просторовий хрест печер Київської лаври. Раніше ми висловлювали думку, що напрямки лабіринтів печер Київської лаври не були спричинені лише природними факторами: місцевими особливостями породи, наявністю підземних вод та ін. Не заперечуючи певної ролі таких суто прагматичних факторів, усе ж такі ми вважали, що в багатьох (чи майже у всіх) випадках існувала альтернатива у векторі копання печерних галерей. Зрештою на планах давньоруської частини найдавніших Варязьких і Дальніх печер добре видно, що галереї прокопані зі сходу на захід та на північ через південь, тобто так само, як у північній півкулі Землі рухається сонце, чи, як говорили в Русі, – «посолюнь». Найдавнішу частину Ближніх печер копали в цьому ж напрямку, проте пізніше було влаштовано вхід до цих підземель із півдня, а печерна галерея протягнулася з півдня на північ.

Загалом вектор розгортання печерних галерей відповідає «рухові посолюнь», що відбувався під час літургійних обрядів Церкви і, зокрема, хресному ходові навколо храму на Великдень²⁰. Саме ідею Великодня найглибше втілювали печери: у їх могильній темряві, і водночас – в особливо благодатному просторі, найбільшій актуальності набула думка про чернецтво, що є «смертю для світу цього» і воскресінням «для життя вічного» разом із Христом²¹.

Припускаємо також, що дія копання печер була символічно тотожною не лише літургійному рухові на Великдень, а й обряду закладення християнського храму. У давньому Чині закладення церкви однією із найсакральніших дій була розбивка прямо на землі просторового хреста – сутнісної і конструктивної основи майбутнього храму. У монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги» ми присвятили окрему главу розповіді «Києво-Печерського патерика» про створення підвалин Великої Печерської церкви. Ми припустили, що в Патерику відображено давній Чин на заснування храму, деякі сакральні дії якого не дійшли до наших часів. Зокрема, ми висували, що розбивка преподобним Антонієм плану Великої Печерської церкви була обрядом, котрий входив до давнього Чину на заснування храму. Цей план був накреслений просто на землі за допомогою попередньої його розмітки золотим поясом варяга Шимона – сакрального предмета, що втілював ідею хреста²².

Припускаємо також, що давній Чин на заснування храму передбачав дві послідовні дії: по-перше, накреслення на землі просторового хреста і, по-друге, накреслення периметра майбутньої церкви навколо цього хреста. Дію накреслення периметра Успенського собору сприймали як літургійний обрядовий круговий рух, за допомогою якого освячували саме місце створення цього храму. Тож під час розбудови головного храму Києво-Печерського монастиря було втілене прадавнє бачення, згідно з яким сакральний простір утворюється в процесі кругового руху. Фактично на землі був накреслений священний образ – хрест у

¹⁸ Хитрово В. Чтения о Святой Земле. Русские паломники Святой Земли. Санкт-Петербург: Изд-е Императорского Православного Палестинского общества, 1898. 41-е чтение. С. 4.

¹⁹ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). Київ, 2013. С. 146–266.

²⁰ Там само. С. 250.

²¹ Там само. С. 251–257.

²² Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

квадраті чи хрест у колі. Саме знак хреста в колі чи знак хреста у квадраті є «схемою» хрестовокупольного храму. Відтак зрозуміло, чому цей образ був сакральною підвалиною майбутнього Успенського храму²³.

А в цій ми застосували це бачення до принципу створення сакрального простору печер Київської лаври. Припускаємо, що процес копання печер також відповідав літургійним діям Чину закладення храму, а значить копання печер сприймали як священний акт «накреслення» *знаку хреста у колі*, що утворює сутнісну основу християнського храму. І якщо «коло» добре видно на планах печер, прокопаних посолонь, то хрест можна лише уявити. Тим не менше, саме хрест є ідейно-духовною основою печер Київської лаври.

Спробуємо пояснити це бачення. Як ми показали в монографії «Небо на землі: від Альфи до Омеги», розбивку просторового хреста під час Чину на заснування храму сприймали саме як рух посолонь. Зокрема в процесі заснування Великої Печерської церкви розбивку на землі просторового хреста вочевидь усвідомлювали як рух від Бога до людини, адже прямі лінії накреслювали, починаючи із центру (символу Абсолюту) на чотири боки (символу світу) – на схід, на захід, на південь і на північ. Це бачення відповідає символіці самого знаку хреста²⁴. Хрест підкреслює ідею центру й основних напрямків, що йдуть від центру (зсередины назовні). Означення зримого центру в хресті ставить додатковий акцент на тому, що є найвищою цінністю системи, ієрархізує і сакралізує весь простір, визначаючи в ньому лінії та напрямки зв'язків і підпорядкованостей²⁵.

Отже, обряд накреслення хреста на місці постання майбутньої Великої Печерської церкви символізував Боговітлення (Пришестя Христа у світ через Богородицю), а в цьому конкретному разі – «поселення» Христа і Богородиці на святій землі Києво-Печерського монастиря – на місці створення майбутнього головного Києво-Печерського храму. Тож обрядову дію розбивки просторового хреста, котрий лежав в основі підвалин майбутнього храму, сприймали як рух посолонь: як рух від Бога (з Неба) до людини (на землю)²⁶.

Припускаємо, що цей обряд «руху посолонь» під час розбивки просторового хреста Великої Печерської церкви відображено і в сакральному просторі печер Київської лаври, які копали посолонь, утворюючи хрест. Фактично копання печер посолонь було «накресленням» хреста на землі раннього Києво-Печерського монастиря, а значить і її цілковитим (глибинним) освяченням, подібним до літургійного освячення землі під час Чину закладення храму.

Феномен утворення просторового хреста завдяки здійсненню церковних обрядів посолонь був відомий протягом століть. Подібні приклади наводить російський історик Б. Успенський. Зокрема, дослідник пише: «Симеон Денисов, говорячи у “Винограді російському” (1730-ті рр.) про ходіння посолонь, описує його саме як хрестоподібний рух. Разом із тим асоціацію, що нас цікавить, можна прослідкувати і в інших випадках. Зокрема старообрядці-безпопівці розходяться у своїй практиці кадіння; вони кадять за допомогою кацеї, яку тримають в руках за руків'я, а не кадила, що висить на ланцюжках. Одні старообрядці кадять хрестом (тобто хрестоподібно, зображуючи Хрест), інші ж – обносом, тобто проводячи кацеєю посолонь ... Але й у звичайній не старообрядській православній службі ми можемо спостерігати ту саму еквівалентність. Зокрема у визначений момент літургійного дійства (перед співанням Трисвятого) священник, стоячи в Царських дверях, там, куди входить Цар Слави, тобто Христос, благословляє тих, хто молиться, знаком Хреста (осіняє їх Хрестом); потім його змінює дякон, який, держачи в руці опар, обводить ним посолонь»²⁷.

Звернімо увагу ще на один вельми важливий аспект: прокопуючи печерні коридори посолонь, давні киево-печерські аскети влаштовували сакральний простір так, що схід опинявся від них праворуч («на праву руку»), а захід – ліворуч («на ліву руку»). Саме в правій стіні печерної галереї влаштовані входи до найдавніших підземних церков, обернених вівтарем на південний схід. Це, на нашу думку, мало непересічне значення в контексті символіки «правого» і «лівого» у давніх народів, зокрема і у слов'ян. Важливо, що символіка «правого» і «лівого» також була пов'язана із сонцем і з вектором його руху. Відомо, що з давніх-давен права сторона мала позитивне, а ліва – негативне значення. Сторони світу, які також мали різну «моральну цінність», так само були співвіднесені з правою і лівою стороною. Так, схід (місце, звідки з'являється сонце) у давнину асоціювали з правцею, а захід (місце, де сонце зникає) – з лівцею.

²³ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

²⁴ Там само.

²⁵ Неаполитанский С., Матвеев С. Сакральная геометрия. Санкт-Петербург, 2004. С. 599–600.

²⁶ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги... С. 258–299.

²⁷ Успенский Б. Крест и круг. Из истории христианской символики. Москва, 2006. С. 237.

«Крипта» у печерах Київської лаври.

Якщо схід за Середньовіччя уособлював царину світла, «країну живих», місце райської насолоди, то захід навпаки сприймали країною вмираючого сонця, місцем притулку мертвих, які чекають на Воскресіння та суд. Оскільки захід асоціювали зі смертю і спадом, місце пекла на середньовічних мапах зображали саме на заході. Недарма в Єрусалимі на заході від гори Сіон (духовного осердя міста і прообразу Церкви) починається вузька долина «Синів Енномових», чи знаменита «геєна вогняна», що була образом вічних страждань – пекла. Вузька, глибока і похмура геєна починалася на південному заході від Сіону, оточувала всю західну частину Єрусалима, слугуючи місцем поховання чи, за словами пророка Єремії, «місцем багатьох гробів». Вони є поховальними склепами-печерами, подібними до котрих є специфічні споруди в печерах Київської лаври – так звані «крипти».

Ця «долина смерті», що починалася на заході Єрусалима, простягалася до берегів Мертвого (Содомського) моря. Воно нагадувало про прокляті Богом міста – Содом і Гоморру, що провалилися у глибини пекла, і про людей, яких поглинуло сіркове полум'я пекельного вогню. Тому, за Євангелієм, Христос цю долину представляв як образ мороку, скорботи та пекельних страждань.

На заході від Єрусалима, поблизу геєни – на горі Голгофі, Спаситель був розп'ятий, зійшов у пекло і звільнив душі людей, що утримувалися там, починаючи з часів Адама і Єви. Саму Гору Голгофу – місце страти і смерті – Христос перетворив на місце Воскресіння та вічного життя. У такий спосіб захід (смерть) перетворився на схід (вічне життя), що відповідає «вектору руху» Божественної Літургії – із заходу на схід. І цей вектор відображений у спрямуванні підземних церков у печерах Київської лаври (захід–схід), влаштованих у правій стіні печерної галереї, «по праву руку» від того, хто копав підземелля.

Прикметне, що споруди печер Київської лаври, котрі були призначені суто для поховань – «локули», в абсолютній більшості розміщені «по ліву руку» – тобто вони влаштовані на заході як Ближніх, так і Дальніх печер. Тоді як ситуація з «криптами» інша: вони у великій кількості представлені як на сході, так і на заході печер. Цей нюанс свідчить про те, що на зорі існування печер «крипти» виконували функцію житла, тому вони часто розміщені близько до давнього входу в печери, тобто на сході.

«Локули» у печерах Київської лаври.

Згодом «крипти» перетворилися лише на місця поховань, тож їх почали влаштовувати й на заході. А з часом, коли й самі печери були пристосовані лише для поховань, а не для життя в них, і «крипти», і «локули» викопували в різних місцях печер, намагаючись використати весь корисний простір підземель.

Цікавим щодо цього є звернення до конструкції Варязьких печер, які підлягали змінам найменше. На плані цих підземель бачимо, що абсолютно всі споруди (у більшості «крипти», але є й декілька «локул»), що містяться поблизу давнього входу (на сході печерного комплексу), влаштовані «по ліву руку» від того, хто копає, – у південній стіні печерного лабіринту. Але водночас вони спрямовані так само, як найдавніші підземні церкви в Дальніх печерах (Різдва Христового та Благовіщення): по осі північний захід – південний схід. Тож, можливо, тут представлено первинний принцип влаштування «крипт», що їх від початку сприймали «гробами» (=Гробом Господнім), тому і влаштовували у південній стіні печерної галереї – «по ліву руку» від того, хто копає (=на заході Єрусалима).

Але аналогічне спрямування «крипт» і печерних церков говорить про використання «крипт» для подвигів і аскези перших Отців Печерських, котрі молилися обличчям на південний схід, тобто так само, як у храмі. Святі жили в «криптах», водночас «вмираючи» для світу в цих «гробах» і перетворюючи їх на храм. Тож у печерному подвигові Отці Печерські уподібнювалися до Христа, Який перетворив захід на схід – смерть на життя, Гроб на місце Воскресіння. У цьому полягала дія «несення хреста» печерськими аскетами: їх цілковите «розп'яття світові» у глибокому покаянні.

Земне життя людини, що його розуміли як «несення нею свого хреста», є однією з центральних тем у православній традиції. Без усвідомлення цієї теми ми навряд зрозуміємо ідейний зміст печер Київської лаври, які є матеріальним виявом духовного життя Печерських Отців. Найліпше цю тему розтлумачив відомий російський богослов, публіцист і проповідник – святий Феофан Затворник. І хоча він жив у ХІХ ст., тобто в зовсім ін-

ший історичний період, ніж час постання Києво-Печерської обителі, духовні істини, викладені ним, були актуальні і для ХІ ст.

Про зміст ідеї «несення хреста» людиною святий Феофан дав таке роз'яснення: «Господь здійснив спасіння наше хресною смертю Своєю; на хресті розшматував Він рукописання гріхів наших; хрестом примирив нас Богові і Отцю; через хрест надав нам дари благодатні та всі благословення небесні. Але такий хрест Господній у ньому самому. Кожний із нас стає причетним спасительної сили його тільки завдяки своєму власному хрестові. Свій власний хрест кожного, коли поєднується з хрестом Христовим, силу та дію його переносить на нас, стає немовби каналом, через який із хреста Христова переливається на нас усякий дар благий і дар досконалий. Із цього бачимо, що власні хрести кожного настільки ж необхідні, наскільки необхідний хрест Христовий. І ви не знайдете жодного врятованого, який не був би хрестоносцем. Через це кожна людина всебічно обкладена хрестами, щоб їй не було важко шукати хрестоносіння й бути недалеко від рятівної сили хреста Христова»²⁸.

Як зазначив святий Феофан, «хрестів є багато, але видів їх три: перший вид – хрести зовнішні, які складаються зі скорботи й бід, і взагалі з гіркої долі земного існування; другий – хрести внутрішні, що народжуються через боротьбу з пристрастями та хіттю заради чеснот; третій – хрести духовно-благодатні, що накладаються через цілковиту відданість волі Божій»²⁹.

Тож важка фізична праця заглиблення подвижника в морок печери-могили більшою мірою відповідала всім трьом видам «несення хреста» людиною: скорботного «зовнішнього» життя, розп'яття пристрастей на «Хресті покаяння» і нарешті – Хреста «цілковитого віддання себе у волю Божу». Отже, дія копання печери мала особливий сакральний зміст для Преподобних Отців Печерських. Відтак, вони, подібно Спасителю, брали на себе важкий хрест – зрікалися світу в найсуворіших формах аскези. Прокопування печери в духовному сенсі усвідомлювали як процес спасіння – обоження людини, у результаті якого виникав простір, особливим чином захищений від сил зла. Це було місце найбільш «благодатне» для спасіння, місце, захищене силою хреста і просвітлене Сонцем Правди – Христом. У цьому освяченому Спасителем і Його послідовниками місці глибокого сенсу набувала ідея чернецтва – смерть для світу та Воскресіння для життя вічного. Створення печер, важкий процес їх копання фактично було уподібнено голгофському шляху Спасителя – Його Розп'яттю. Печери, як і християнський храм, усвідомлювали просторовою іконою – «хорою» Сонця Правди – Христа, Якого асоціювали з Його Хрестом. Отже, лабіринти печер Київської лаври мислили як просторовий хрест, що на ньому «розпиналися для світу» киево-печерські подвижники, водночас у печерних приміщеннях – «келіях» чи «криптах» – повністю померши для «світу цього», вони воскресали у світлі Сонця Правди – Христа, досягнувши обоження-освячення – Феорії. «Келія» чи «крипта» у цьому разі були місцем поховання та воскресіння подвижника в духовному і реальному сенсі: Гробом Господнім – джерелом Спасіння людей.

Цю думку яскраво ілюструє цікаве графіті в одній із таких «крипт», яку виявили у Варязьких печерах під час археологічних розкопок у 1998 р. На плані Варязьких печер її відзначено як «Келію 4». У звіті про ці дослідження йдеться: «Під час візуального огляду на західній стіні келії виявлено зображення хреста-Голгофи. Зображення хреста витесано знаряддям із пласким прямим лезом. Ширина робочої поверхні – 2 см. Графіті виконане знаряддям, аналогічним тому, яким було витесано келію. Хрест зображений на відстані 43 см від північної стіни приміщення і в 15 см від склепіння. Площа графіті 49х20 см. На вертикальній осі хреста, на висоті 23 см, вирізана поперечна горизонтальна планка. Ліва частина планки – 9,5 см, права – 6,5 см. Продовження вертикальної осі хреста зміщене праворуч на 0,5 см. Друга частина вертикальної осі – 17 см. Хрест завершує ще одна горизонтальна планка (довжина 14 см). Ліва частина планки – 6 см, права – 8 см. Хрест зображено на Голгофі. Свята Гора вирізана у вигляді постаменту, який складається з горизонтальної лінії (5+3,5 см) і накреслених по її боках вертикальних осей (17 і 15 см). Графіті можна датувати часом близько ХІ ст., оскільки, за літописними даними, виникнення печер належить саме до цієї дати, хрест витесаний тим самим знаряддям, що і вхід у келію. Можливо, келія належала преподобному Антонію Печерському, оскільки розміщена ближче за інші келії до давнього входу у Варязькі печери»³⁰.

²⁸ Святий Феофан Затворник. Три слова о несении Креста. *Азбука веры*. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Zatvornik/o_nesenii_kresta/.

²⁹ Там само.

³⁰ Качан І. Отчет о спелео-археологических исследованиях Варязских пещер Киево-Печерской св. Успенской Лавры. 1998 г. *Лаврський альманах*. Київ, 2012. Вип. 27. С. 76.

Бачимо, що для киево-печерських подвижників важливою була просторова орієнтація келії-«крипти». Гору Голгофу з Хрестом Розп'яття витесано на західній стіні келії, як це належить за єрусалимською топографією, в якій комплекс Гробу Господнього розміщено на заході давнього міста. Водночас зображення Голгофського Хреста у печерній «крипті» є «по праву руку» для людини, що обернена обличчям на південний схід, тобто по осі прокопування келії, ідентичній осі орієнтації печерних церков. Як бачимо, Голгофський Хрест зображено на заході (=ліворуч), але водночас він міститься і праворуч («по праву руку») від того, хто копає. У такий спосіб висловлена вже акцентована нами вище Свято-гробська ідея перетворення заходу (=ліворуч) на схід (=праворуч) – заміну загибелі та смерті на життя і воскресіння. Тож процес копання печер зі сходу на захід, можливо, сприймали в такому ж смисловому ключі, а саме – як складний шлях перетворення заходу на схід унаслідок копання печери й аскези в ній. Цей процес, що означав розп'яття ченців для світу та їх воскресіння у Христі, фактично був накресленням на землі раннього Києво-Печерського монастиря знаку хреста.

Знаменно, що хресний шлях Спасителя також пролягав зі сходу на захід. Процесія, що з давніх часів відтворює цю подію, відбувається у велику п'ятницю в Єрусалимі; вона є складовою частиною богослужіння Страстей Христових, яке включає в себе Несення хреста з кульмінацією – Розп'яттям. Починається хресний хід на сході з Преторії, де Спаситель перебував у заточенні, і прямує на захід до Голгофи.

Ось як описав Преторію ігумен Даниїл: «...есть место, пойдучи мало к востоку лицъ, Преторъ глаголемый: идѣже воиномъ предаша Иисуса и приведоша его къ Пилату, и ту умы Пилатъ руце свои, и рекъ Пилатъ: “чистъ есмь от крови сего праведника”, и бивъ Иисуса, предасть воином, да распнутъ его. Ту есть темница людская: из той темницы изведе Ангел Апостола Петра нощію»³¹. Преторія, як і більшість святих місць у Палестині, є печерою із вирубаними «лавами», які нагадують лежанки «крипт» лаврських підземель. Тож хресний шлях Спасителя так само, як аскеза преподобних Отців Печерських, співвідносився з печерою – місцем скорботним і темним.

Хресний шлях Христа зі сходу на захід оспіваний Отцями Церкви. Наприклад, святий Григорій Двоеслов, пояснюючи слова 67 псалму: «Воспойте Богу, возшедшему на запады, Господю имя Ему», говорить: «Он возшел на запады, когда пограл смерть воскресением»³². За перекладом Септуагінти, слово «запади» означає *την αοικητον* – безлюдну країну (дикі не освоєні людиною землі, що мали значення «заходу» у просторових уявленнях Середньовіччя). Таке бачення відповідає використанню цього слова в багатьох місцях Святого Письма: Іов. 24:5; 29:6; Іс. 33:9; 40:3; Єрем. 50:12. Але слово «запади» також трактували як найвище коло небес чи те, що апостол Павло називає *arrogiton* (1 Тим. 6:16).

Відтак і преподобні Отці Печерські, прокопуючи підземні лабіринти посолонь, фактично прямували вслід за Сонцем Правди Христом – зі сходу на захід, попираючи смерть воскресінням. У цьому разі захід припиняв бути країною темряви та смерті, адже завдяки руху Сонця Правди Христа (накресленню хреста на землі монастиря – прокопуванню печер посолонь) він перетворювався на Небо та Схід. Саме завдяки цьому подвигіві освячувалася територія новонародженого монастиря, колискою якого були печери. Темрява та могила перетворювалися на вівтар і Рай. Так само як ганебне місце страти Спасителя – гора Голгофа, що є на заході земного Єрусалима, перетворилася на найсвятіше місце на землі – образ Небесного Єрусалима та Раю. Прокопування печер у напрямку руху сонця підкреслювало їх великодушність (смерть Христа та Його Воскресіння) символіку. Створюючись як Свята Гора Голгофа, Гріб Господній – центр світу – «пуп землі», вони були реальним простором Воскресіння Христового, сакральним місцем вічного Спасіння.

У світлі такого бачення показовою є просторова орієнтація Гробниці Христа, що її в реальному та символічному сенсі ототожнювали з Хрестом Спасителя. Щодо цього наведемо рядки із трактату про Гроб Господній Константинопольського патріарха Фотія (IX ст.). Він зокрема зазначає: «Але джерело нашого безсмертя, Гроб, це природний камінь, а на гробницю його перетворив своєю роботою каменяр – витесаний же камінь зі сходу на захід і продовбаний зсередини ... А те, звідки почав тесати майстер, що, якщо завгодно, можна назвати входом у гробницю чи отвором гробниці, відкривається на схід, і виходить, що ті, хто туди приходять, здійснюють поклоніння на захід»³³. Тож, за Середньовіччя звертали увагу на те, в який спосіб було влаштовано Гроб Господній – а саме:

³¹ Путешествие игумена Даниила по святым местам в начале XII ст. Книга, глаголемая странник. *Путешествия русских людей по Святой Земле*. Санкт-Петербург, 1839. Часть 1. С. 38.

³² Беседа на пророка Иезекииля иже во святых отца нашего Григория Двоеслова, в двух книгах, переведенная с латинского языка на русский архимандритом Климентом. Казань, 1863. Кн. 1. С. 21.

³³ Лидов А. Гроб Господень в Иерусалиме. *Реликви в Византии и Древней Руси: Письменные источники*. Москва, 2006. С. 265.

його прокопували (видовбували у скелі) зі сходу на захід, що, імовірно, було найголовнішим прикладом для печер Київської лаври, прокопаних посолонь.

References

- Abramovych, D. (1991). Kyievo-Pecherskyi pateryk [Kyiv-Pechersk patericon]. Kyiv, Ukraine.
- Afanasev, K. (1961). Postroyeniye arkhytekturnoi formy drevnerusskymy zodchymy [Construction of architectural form by Old Rus architects]. Moscow, Russia.
- Nariaev, R. (1989). Proektyrovalsia ly russkyi srednevekovyi horod? [Was the Russian medieval city designed?]. *Rossyiskiy ezhegodnyk – Russian yearbook*, 1, P. 111–133. Moscow, Russia.
- Harvey, P. (1999). Mappa Mundi: The Hereford world map. Toronto, Canada.
- Kachan, I. (2012). Otchet o speleo-arkheolohycheskykh yssledovaniyakh Variazhskykh peshcher Kyievo-Pecherskoi sv. Uspenskoï Lavry. 1998 h. [Report on speleo-archaeological research of the Varangian caves of the Kiev-Pechersk St Uspenska Lavra. 1998]. *Lavrskiy almanakh – Lavra almanac*, 27, P. 67–101.
- Kupfer, M. (1994). Medieval World Maps: Embedded Images interpretive frames. *Word and Images*, 10, P. 265.
- Lydov, A. (2006). Hrob Hospoden v Yerusalyme. Relykvy v Vyzantyy y Drevnei Rusy: Pysmennyye ystochnyky [The Holy Sepulchre in Jerusalem. Relics in Byzantium and Ancient Rus: Written sources]. Moscow, Russia.
- Neapolytanskyi, S., Matveev, S. (2004). Sakralnaia heometryia [Sacral geometry]. St Petersburg, Russia.
- Nikitenko, M. (2013). Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnogo prostoru rannokhrystyianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.) [The Holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2022). Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia – osvychennia v Kyievo-Pecherskomu monastyri (davnoruska doba) [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation – consecration in the Kyiv-Pechersk monastery (Old Rus era)]. Kyiv, Ukraine.
- Podosynov, A. (2009). «Этo Yерусалым! Ya postavliu eho sredi narodov...». O meste Yерусалыма na srednevekovykh kartakh [«This is Jerusalem! I will place it among the nations...». On the Place of Jerusalem on Medieval maps]. Moscow, Russia.
- Uspenskiy, B. (2006). Krest y kruh. Yz ystoryy khrystyanskoi symvolyky [Cross and circle. From the history of Christian symbolism]. Moscow, Russia.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Nikitenko Maryana – a candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk lavra» (9 Lavrska st., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: maranik@ukr.net

Дата подання: 20 грудня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 8 червня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Втілення ідеї Хреста у сакральному просторі печер Київської лаври. *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 71–84. DOI: 10.58407/litopis.250308.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2025). Vtlenennia idei Khresta u sakralnomu prostori pecher Kyivskoi lavry [The embodiment of idea of the Cross in sacred space of Kyiv Lavra's caves]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 71–84. DOI: 10.58407/litopis.250308.

